

3.3. Ордабаева^{1*}, Ш. Мажитаева²

^{1,2} Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан
(e-mail: ordabaeva.doc@gmail.com; s_mazhit@mail.ru)

Тілдік норма жүйесі және нормадан тыс қолданыстардың көрінісі

Мақалада қазіргі қазақ тілінің ақпараттық-коммуникативтік кеңістікте қолданылу ерекшеліктері талданып, тілдік норманың сақталу деңгейі мен нормадан ауытқудың негізгі типтері анықталған. Тілдік норма — тіл мәдениетінің негізгі көрсеткіші. Ол сақталмаған жағдайда тілдің құрылымы бұзылады. Қазіргі кезеңде жаһандану үдерістері мен цифрлық коммуникацияның қарқынды дамуы тілдік жүйелердің ішкі құрылымына, оның ішінде тілдік норма жүйесіне тікелей әсер етуде. Әсіресе қазақ тілінің қазіргі жағдайында, виртуалды ортада нормаланған әдеби тіл мен көпшілік арасындағы бей-стандарт қолданыстардың шекарасы барған сайын бұлыңғырланып, тілдік жағдаяттардың күрделенуіне алып келуде. Зерттеудің өзектілігі қазіргі ақпараттық қоғамда тілдік норманы кодификациялау мәселесінің айрықша мәнге ие болуымен түсіндіріледі. Тілдік нормадан ауытқу тек грамматикалық қате емес, ол — тілдің функционалдық дамуына және коммуникациялық сапаға әсер ететін маңызды фактор. Нормадан тыс қолданыстар қоғамдық тілдік санаға әсер етеді, жалған нормаларды қалыптастырады және сөйлеу мәдениетін төмендетеді. Осы тұрғыдан алғанда, бұл зерттеу қазақ тіліндегі нормадан ауытқуларды нақты мысалдар арқылы көрсетіп, олардың дұрыс қолдануына бағытталған тұжырымды пікір беруімен ерекшеленеді. Зерттеу материалы ретінде БАҚ мәтіндері, телерадио хабарларының стенограммалары, интернет-жазбалар және қате қолданыстарды анықтап, бір жүйеге келтіретін лингвистикалық сөздіктер алынды. Талдау барысында грамматикалық, орфографиялық, орфоэпиялық, мағыналық және аудармаға негізделген калька тіркестер, сондай-ақ тұрақты сөз тіркестерін қолданудағы қате қолданыстар жіктеліп, талданды. Зерттеу әдістері ретінде салыстырмалы талдау, лингвистикалық интерпретация, дискурстық талдау және контекстуалды сипаттама әдістері қолданылды. Жинақталған мәліметтер арнайы теориялық тұрғыдан жан-жақты сараланды. Зерттеу нәтижелері нормадан ауытқу көп жағдайда аударма тәжірибесіне, сөйлеу мәдениетінің төмендеуіне, фонетикалық заңдылықтарды ескермеуіне және тілдік ресурстарды дұрыс пайдаланбауына байланысты екенін көрсетті. Нәтижелерді талдау нормадан ауытқу үдерістерінде қателердің басым бөлігінің бірдей үлгімен қайталанатынын байқатты. Практикалық тұрғыдан зерттеу нәтижелері тілдік норманы қалыптастыру және сақтау мәселесін шешу үшін журналистерге, редакторларға, тіл мамандарына, сондай-ақ қазақ тілінде сауатты жазуға ұмтылатын көпшілікке пайдалы бағыт-бағдар береді. Қорытындыда тілдік нормаларды сақтау — тіл мәдениетін қалыптастырудың негізгі шарты екені атап көрсетіледі. Зерттеу тіл мәдениетін қалыптастыру, білім беру үдерісін жетілдіру, медиасауаттылық пен аударма сапасын арттыру ісіне үлес қоса алады және тіл тазалығы мен мәдениетінің сақталуын қамтамасыз етеді.

Кілт сөздер: тілдік норма, әдеби норма, сөйлеу тіліндегі қателер, калька аударма, тіл мәдениеті, тілдік сана.

Кіріспе

Қазіргі ақпараттық-коммуникативтік кеңістіктің жедел өзгеруі тілдің қоғамдық қызметіне, сөйлеу мәдениетіне және тілдік нормалардың сақталуына айтарлықтай ықпал етіп отыр. Әлеуметтік желілер, мессенджерлік жүйелер, онлайн платформалар, мультимедиялық контент түрлерінің дамуы қарым-қатынастың жаңа формаларын тудырып, сөйлеу мен жазудың дәстүрлі үлгілерін қайта қарастыра бастады. Егер өткен ғасырда тілдік норма негізінен баспа өнімдері мен ресми мәтіндер арқылы қалыптасса, бүгінгі күні тілдік қолданыстардың негізгі бөлігі бейресми, жедел, эмоцияға негізделген цифрлық ортада жүзеге асады. Бұл жағдай тілдік норманы сақтау мәселесін бұрынғыдан да өзекті етті.

Тілдік норма — тіл жүйесін реттейтін, қоғам қабылдаған, жалпыға ортақ дұрыс қолданыс үлгілерін айқындайтын категория. Ол тілдің құрылымдық элементтерін (фонетика, орфография, орфоэпия, лексика, грамматика, синтаксис) белгілі бір заңдылыққа бағындырып, әдеби тілдің сапасын қамтамасыз етеді. Норма сақталмаған жағдайда, тілдің тұтастығы бұзылып, мағына үйлесімділігі әлсірейді, сөз мәдениеті төмендейді. Сондықтан тілдік норманы анықтау, оның сақталу тетіктерін

* Хат-хабар үшін автор. E-mail: ordabaeva.doc@gmail.com

айқындау және нормадан ауытқулардың сипатын талдау лингвистикалық зерттеулердің басты бағыты болып қала береді.

Қазіргі кезеңде нормадан ауытқу мәселесі бірнеше факторға байланысты туындайды. Ең алдымен, қазақ қоғамындағы көптілділік құбылысы тілдік жүйеге орыс және басқа тілдерден енген элементтердің қарқынды енуіне себеп болып отыр. Бұл әсіресе, калька аударма, стильдік қате, сөйлем құрау ерекшелігі, тұрақты тіркесті бұзып қолдану сияқты тілдік фактілерден көрініс табады. БАҚ, телеарна, радио және интернет-журналистика тілінде орыс тілінің синтаксистік құрылымын сол күйінде көшіру, сөздердің орын тәртібін өзгерту, мағынасы сәйкес келмейтін синонимдерді қолдану жиі кездеседі. Мұндай қателердің кең таралуына ақпарат құралдарының ықпалы күшті екені белгілі. Журналистердің тілдік қателері көпшілікке тез тарап, нормадан тыс қолданыстарды дағдыға айналдыру қаупін тудырады.

Сөз мәдениеті — дұрыс, сауатты, әсерлі, түсінікті сөйлеу мен жазудың ғылыми-практикалық негіздерін қамтитын сала. Ол тіл тазалығын сақтаумен, сөздің мағыналық дәлдігін қамтамасыз етумен, орфоэпиялық норманы меңгерумен, стильдік үйлесімділікті қалыптастырумен тығыз байланысты. Кей жағдайда мағынасы түсініксіз жасанды сөз қолдану, орыс тілінің синтаксистік құрылымын сол күйінде аудару, орфографиялық норманы сақтамау, фразеологиялық тіркестерді бұзып жұмсау сияқты қателер сөз мәдениетіне нұқсан келтіреді. Әсіресе, «Сөзтүзер» қате қолданыстар сөздігінде көрсетілген мысалдар тілдік дағдыдағы ең жиі ауытқуларды айқын көрсете алады.

Тілдік норманы зерттеуде отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері маңызды орын алады. А. Байтұрсынұлы тіл тазалығын сақтаудың негізін көрсетіп, дұрыс сөйлеу — дұрыс ойлаудың кепілі екенін атап өткен [1]. М. Балақаев [2], Р. Сыздық [3], Н. Уәлиев [4], Ш. Құрманбайұлы [5] тілдік норманың кодификациясы, нормадан ауытқу типологиясы, сөз мәдениетінің принциптері жөнінде құнды пікірлер білдірген. Орыс лингвистикасында Э. Косериу [6], С. Ожегов [7] секілді ғалымдар норма теориясын «қоғам тарапынан сұрыпталған тілдік қолданыс үлгісі» ретінде қарастырады.

Бүгінде нормадан ауытқулардың негізгі түрлеріне орфографиялық, орфоэпиялық, грамматикалық, стильдік, мағыналық және аударма негізіндегі калькалар жатады. Әсіресе, калька тәсілі сөз тіркестерінің жасалуына тікелей әсер етіп, қазақ тіліндегі сөйлем құрау логикасын өзгертеді. Мысалы, әлеуметтік желілерде жиі кездесетін «қайтару керекпіз», «кетуім керекпін», «найзағай соғу» сияқты тіркестер қазақ тілінің дәстүрлі нормасына жатпайды, бірақ соңғы уақытта жаппай қолданыла бастаған.

Қазіргі тілдік кеңістікте байқалып отырған өзгерістер қазақ тілінің нормаларын сақтаудың өзектілігін арттыра түсуде. Әсіресе медиакеңістікте қалыптасқан тілдік қолданыс үлгілері көп жағдайда әдеби норманы бұзып, қате модельдердің кең таралуына себеп болуда. Қазақ қоғамында көптілділік, жедел ақпарат алмасу, аударма қызметінің ұлғаюы және интернет-коммуникацияның әсері нормадан ауытқуды жиілетіп, тілдік мәдениеттің сапасына тікелей ықпал етеді. Осыған байланысты қазіргі кезеңде тілдік норманың сақталу деңгейін бағалау, нормадан тыс қолданыстардың типологиясын анықтау және олардың туындау себептерін көрсету — ғылыми тұрғыдан да, әлеуметтік жағынан да маңызды.

Зерттеудің мақсаты — қазіргі қазақ тіліндегі әдеби нормадан ауытқыған қолданыстарды жинақтап, оларды грамматикалық, орфографиялық, орфоэпиялық, мағыналық және аудармаға негізделген калька түрлері бойынша жіктеу, сонымен қатар нормадан ауытқудың себептері мен тілдік-прагматикалық сипатын анықтау.

Зерттеудің өзектілігі тілдік норманы кодификациялау мәселесінің қазіргі ақпараттық қоғамда ерекше мәнге ие болуымен түсіндіріледі. Тілдік нормадан ауытқу тек грамматикалық қате емес, ол — ұлттық бірегейлікке, тілдің функционалдық дамуына және коммуникациялық сапаға әсер ететін маңызды фактор. Әдеби норманы сақтамау қоғамның тілдік санасын өзгертеді, жалған нормаларды қалыптастырады және сөйлеу мәдениетін әлсіретеді.

Осы тұрғыдан алғанда, бұл зерттеу қазақ тіліндегі нормадан ауытқуларды нақты тілдік деректер арқылы көрсетіп, оларды түзетуге бағытталған практикалық ұсыныстар берумен ерекшеленеді. Зерттеу нәтижелері тіл мәдениетін қалыптастыру, білім беру үрдісін жетілдіру, медиасауаттылық пен аударма сапасын арттыру ісіне үлес қоса алады және тіл тазалығы мен мәдениетінің сақталуын қамтамасыз етеді.

Әдебиетке шолу

Тілдік норманы зерттеу мәселесі ХХ ғасырдың басынан бері көптеген лингвист ғалымдардың назарында болып келеді. Қазақ тіл білімінде тілдік норманың әлеуметтік, коммуникативтік және кодификациялық сипатын айқындау бағытындағы ғылыми еңбектер негізінен екі арнада дамыды: біріншісі — әдеби тіл нормасының теориялық негіздерін анықтау, екіншісі — нормадан ауытқу, қате қолданыстар және оларды реттеу мәселесі.

Алдымен норманың теориялық анықтамасын берген ғалымдардың бірі — А. Байтұрсынұлы. Зерттеуші «Тіл қисыны» еңбегінде тілдік норманы мағыналық дәлдік, сөздердің дұрыс таңдалуы, ой мен тіл бірлігі арқылы анықтап, сөздердің сөйлем ішіндегі орнын түзудің маңызын атап көрсетеді [1; 19]. Ғалымның тіл тазалығына қатысты көзқарастары кейінгі тіл нормасының негізін қалады: автор басқа тіл сөздерін шамадан тыс қолдануға қарсы тұрып, тілдің ішкі заңдылықтарымен ерекшеленетін сауатты сөйлеу мен жазу мәдениетін ұсынды.

Қазақ тіл білімінде М. Балақаев әдеби норма ұғымын тілдің таңдамалы, қолайлы, жалпыға ортақ, жүйелі, дұрыс қолданысқа ие элементтері деп сипаттайды [8; 24]. Зерттеуші норманың негізін орфография, орфоэпия, грамматика, синтаксис, стиль жүйесі құрайтынын көрсетіп, тілдік норманы кодификациялау — әдеби тіл дамуының негізгі тетіктерінің бірі екенін атап өтеді. М. Балақаев қалыптастырған норма теориясы кейінгі әдебиетте кең қолданыс тапты [2].

Р. Сыздық қазақ әдеби тілінің нормаларына жан-жақты талдау жасап, нормадан ауытқулардың типологиясын береді [3], [9]. Ғалым тілдік норманы динамикалық ұғым ретінде қарастырып, норманың тұрақты емес, өзгермелі сипатына назар аударады. Р. Сыздықтың пікірінше, норма — белгілі бір дәуірде қоғам қабылдаған дұрыс сөйлеу мен дұрыс жазу үлгісі. Ол норманы кодификациялаудың басты құралы ретінде сөздіктерді, орфографиялық нұсқаулықтарды, анықтағыштарды, БАҚ тілін реттеуді, оқулық жүйесін көрсетеді.

Тілдік норманың ғылыми негізін қалыптастыруда Н. Уәлиев [4], Р. Сыздық [10], И. Ұйықбаев [11], Ғ. Қалиев, Ә. Болғанбаев [12], С. Бизақов [13] еңбектерінің мәні зор. Олар норманы тек тілдің құрылымдық аспектісі емес, сонымен бірге, әлеуметтік, мәдени, прагматикалық құбылыс деп бағалайды. Әсіресе, Н. Уәлиев әдеби норманың қалыптасуын сөйлеу мәдениеті, тіл тазалығы және тілдік этика мәселелерімен байланыстырады.

Тілдік норма мен узус ұғымдары да әдебиетте кең талданған. Шетелдік лингвистикада Э. Косериу норманы «жүйені ұжымдық жүзеге асыру» деп көрсетіп, сөйлеу тәжірибесі мен тілдік жүйе арасындағы өзара байланысқа мән береді [6]. Л.В. Щерба, Л.П. Крысин, С. Ожегов норманы қолданыстағы үлгілерді сұрыптау, жалпыға тиімді тіл элементтерін іріктеу деп таниды [7]. С. Ожегов тілдік норманы ең көп қолданылатын, қоғам мойындаған дұрыстық критерийі ретінде сипаттайды.

Қазіргі кезеңдегі нормалар мен узустық үрдістер жайлы А. Салқынбай мен Ж. Сәрсенбай еңбектерінде терең талдау жүргізілген. Авторлардың «Қазіргі қолданыстағы тілдік үрдістер: норма мен узустық ерекшеліктер» атты мақаласында тілдің әртүрлі деңгейдегі өзгерістеріне талдау жасалып, нақты мысалдар көрсетілген [14].

Тілдік норманың бұзылуын анықтауға арналған зерттеулер соңғы жылдары өзектілікке ие болды. Бұл бағытта Ш. Құрманбайұлы, Ж. Жакыпов, Т. Еркекова, О. Жұбаева, Б. Сүйерқұл, Н. Қожабек, А. Әлменбет құрастырған «Сөзтүзер» қате қолданыстар сөздігі [15] ерекше мәнге ие. Сөздікте БАҚ тіліндегі қателер жүйеленіп, калька аударма, мағыналық қате, орфография, орфоэпия, тұрақты тіркесті бұзу сияқты негізгі категориялар бойынша бөліп көрсетілген. Бұл еңбек қазақ тіліндегі узустық қателерді тіркеу, нормадан ауытқуларды лингвистикалық классификациялау ісінде алғашқылардың бірі саналады.

Тілдік нормадан ауытқуды зерттеуде шетелдік прагматикалық зерттеулердің де көмегі зор. Мысалы, қазіргі тілдік қолданысты динамикалық процесс ретінде қарастыратын А. Шротт тілдік норманың прагматиканы реттеудегі рөлін сипаттап, норманың өзгерістерін коммуникациядағы өзгерістер арқылы түсіндіреді [16; 165]. Бұл бағытта норманың статистикалық емес, қолданылу жиілігіне негізделген өзгермелі сипатқа ие екені көрсетіледі.

Қазіргі әдебиеттің көпшілігі әлеуметтік желілер мен интернет-коммуникацияның тіл мәдениетіне әсерін зерттеуге бағытталған. Цифрлық ортада нормадан ауытқу, экспрессивтілік, орфографиялық еркіндік, сөйлеудің бейресми түрлері жиі кездеседі. Соған сәйкес қазіргі зерттеулер қазақ тіліндегі калька тәсілінің көбеюін, синонимдік алмастырудың бұзылуын, сөйлем құрылымындағы орыс тілінің синтаксистік үлгісін тікелей көшіруді маңызды мәселе ретінде

карастырады [17-18]. Сондай-ақ Д. Кристал «Internet Linguistics: A Student Guide» атты еңбегінде интернеттегі лингвистикалық мәселелерді қарастырып, жаңа лингвистикалық талдауын ұсынады [19].

Жалпы алғанда, әдебиетке жасалған шолу тілдік норма теориясы бірнеше негізгі бағытта дамығанын көрсетті:

1. Норманың теориялық негізін анықтау (А. Байтұрсынұлы, М. Балақаев, Р. Сыздық);
 2. Нормадан ауытқуларды жүйелеу және кодификациялау (Ш. Құрманбайұлы, О. Жұбаева, Т. Ермекова);
 3. Норма және узус, әлеуметтік-лингвистикалық аспектілер (Э. Косериу, С. Ожегов, Л.В. Щерба);
 4. Қазіргі цифрлық коммуникация жағдайындағы норма динамикасы (Schrott, Lebsanft, Tacke).
- Әдебиетке жасалған бұл шолу талдау бөліміне теориялық негіз болады және нормадан ауытқу типтерін қазіргі тілдік қолданыстар негізінде көрсетуге мүмкіндік туғызады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Бұл зерттеуде қазіргі қазақ тіліндегі тілдік норманың сақталу деңгейін, әдеби нормадан ауытқу типтерін және олардың пайда болу тетіктерін анықтау мақсат етілді. Зерттеу материалы ретінде жазба және ауызша тіл қолданысының әртүрлі формалары қамтылды: бұқаралық ақпарат құралдары тілінен алынған мәтіндер, телерадио хабарларының стенограммалары, интернет-басылымдар мен әлеуметтік желі жазбалары, сондай-ақ қате қолданыстарды тіркейтін арнайы лингвистикалық сөздіктер. Материалдардың көбі «Сөзтүзер» (қате қолданыстар сөздігі) басылымынан алынды, онда екі мыңнан астам қате тіркелген. Сонымен қатар Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі [20], Орфографиялық сөздік [21], Фразеологиялық сөздік [22], Қазақ тілінің анықтағышы (*емле, тыныс белгілері, сөз сазы*) [23], Қазақ тілінің айтылым сөздігі [24], Ш. Құрманбайұлының еңбегі [5], тіл мәдениеті бойынша академиялық зерттеулер, газет материалдары [25] және А. Салқынбай, Е. Абақан құрастырған «Лингвистикалық түсіндірме сөздік» [26] пайдаланылды. Зерттеудің деректік базасын тек лексикографиялық дереккөздер (сөздіктер) ғана емес, Қарағанды қаласында өткен «Сауатты жарнама — сапалы қызмет» әлеуметтік жобасы аясында жиналған эмпирикалық материалдар құрайды. Зерттеу барысында қалалық көше жарнамалары мен ақпараттық мәтіндерге тікелей лингвистикалық бақылау жүргізіліп, дербес мониторинг нәтижесінде нақты тілдік деректер жинақталды. Сөздіктердегі мысалдар тек жиналған материалдарды ғылыми тұрғыдан верификациялау және жүйелеу үшін қолданылды.

Зерттеудің нысаны — қазіргі қазақ тіліндегі әдеби нормадан ауытқып қолданылатын лингвистикалық бірліктер. Зерттеу пәні — нормадан ауытқудың типологиялық белгілері мен олардың лингвопрагматикалық сипаты. Материалды іріктеу барысында мына принциптер басшылыққа алынды:

1. жиілік принципі — БАҚ және әлеуметтік желілерде жиі қайталанатын қате тіркестер мен сөз қолданыстарды таңдау;
2. функционалдық принцип — қателердің сөйлеу және жазба тілдегі коммуникативтік қызметін есепке алу;
3. нормамен салыстыру принципі — алынған тілдік фактілерді орфографиялық, орфоэпиялық, лексикалық және грамматикалық нормалармен салғастырып қарастыру.

Тілдік материалдар бірнеше топқа бөлініп классификацияланды:

орфографиялық қателер (*ауызсу* ~ ауыз су, *бей-жай* ~ бейжай, *келісім-шарт*~келісімшарт, *донорлық қан* ~ донор қаны, *қарашаңырақ* ~ қара шаңырақ және т.б.);

орфоэпиялық қателер (*қырғи қабақ*~қырғиғабақ, *қылы көз* ~ қылығөз, *жан қиярлық* ~ жаңғырлық, *қағида* ~ қағыйда және т.б.);

грамматикалық қателер (*жатырған* ~ жатқан, *қиянатқа жол беру* ~ қиянат ету және т.б.);

мағыналық қателер (*халықтың тығыздығын ескеру* ~ халықтың орналасу тығыздығын ескеру, *іс-шара қолданылды*~ шара қолданылды)

калька аударма және жасанды тіркестер (*өзіне келді*~ есін жиды, *зор рақмет!* ~ көп рақмет!, *итке қабылған балалар*~ит қапқан (ит талаған) балалар және т.б.);

тұрақты тіркесті бұзу (*жүзіктің тесігінен өткендей* ~ жүзіктің көзінен өткендей, *ит терімді басыма қаптады* ~ ит терісін басыма қаптады және т.б.).

Синхрондық сипаттама әдісі материалды белгілі бір уақыт аралығындағы қолданыс нұсқаларына қарай талдауға қолданылды. Осы әдістің көмегімен бүгінгі ақпараттық ортада қалыптасып жатқан

нормадан ауытқу динамикасы анықталды. Сонымен бірге диахрондық талдау элементтері қолданылып, кейбір қате қолданыстардың шығу төркіні, тілдің тарихи дамуымен байланысы қарастырылды.

Материалдарды өңдеуде салыстырмалы талдау әдісі басты орын алды. Бұл әдіс қате қолданыстың дұрыс қолданыстан айырмашылығын анықтауға, нормадан ауытқудың механизмін сипаттауға мүмкіндік берді. Мысалы, *«спорттық алаң»* тіркесі орыс тіліндегі «спортивная площадка» тіркесінің калькасы екені салыстырмалы талдау арқылы дәлелденді; ал дұрыс нұсқасы — «спорт алаңы».

Лингвистикалық интерпретация әдісі әр тілдік фактіге прагматикалық баға беруге бағытталды. Мысалы, қате тіркес кей жағдайда логикалық қате (*«ақыл-есі кемтар»* ~ ақыл-есі кем), кейде әлеуметтік-фонетикалық қате (*«қайдан алдын?»* ~ қайдан алдың?), кейде мәдени норманың бұзылуы ретінде бағаланды.

Зерттеу барысында контекстуалды және дискурстық талдау әдістері де қолданылды. Әрбір қате қолданыс нақты мәтін, сөйлеу жағдаяты және коммуникативтік мақсатпен байланыста қарастырылды. Мәселен, «көзге оттай басылды» тұрақты тіркесі тек жағымды эмоцияны білдіретіні, ал жағымсыз сипаттағы мәтінде оны қолдану нормаға қайшы екені дискурстық талдау арқылы айқындалды.

Материалдарды жинақтау кезеңінде қателер жиілігі, қайталану дәрежесі, ауытқу типі бойынша кодталып, жүйеленді. Әрбір тіркеске дұрыс нұсқа, қате нұсқа, қате түрі, себебі ұсыныс сияқты аналитикалық метабелгілер берілді. Бұл жүйелеу нормадан ауытқыған қолданыстардың статистикалық бейнесін жасауға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері тілдік нормаға әсер ететін бірнеше факторды көрсетті:

- БАҚ тіліндегі аударманың сапасыз болуы;
- журналистердің орфоэпиялық норманы сақтамауы;
- сөйлеудің диалогтық формасында паразит сөздердің артуы;
- орыс тілінен тікелей калька жасау;
- фразеологизмдердің мағынасы мен құрамын білмеу;
- норманы кодификациялайтын құралдарды (сөздік, анықтағыш) қолданбау.

Жалпы, зерттеу әдістемесі әдеби норма эталонына сүйене отырып, нормадан ауытқуды сипаттайтын, себептерін түсіндіріп, ұсыныс беретін нормативтік-лингвистикалық парадигмаға негізделді. Талдау барысында әрбір мысалға прагматикалық және функционалдық түсіндірме жасалып, норманың сақталуына қатысты лингвистикалық ұсыныстар берілді.

Нәтижелер және талқылау

Зерттеу барысында қазіргі қазақ тіліндегі жазба және ауызша қолданыстарда әдеби нормадан ауытқудың жиі кездесетін бірнеше типі анықталды. Алынған материалдардың көпшілігі БАҚ мәтіндерінен, теле- және радио хабарларынан, интернет-басылымдар мен әлеуметтік желіден жиналды, бұл нормадан тыс қолданыстардың коммуникацияның тез таралатын арналарында белсенді көрініс тауып отырғанын айқындайды. Талдау нәтижелері норманың бұзылуы көбіне аудармадан пайда болатынын, әсіресе, орыс тілінің синтаксистік құрылымын тікелей көшіру арқылы жасалатын калькалардың басым екенін көрсетті. Мұндай тілдік фактілер сөйлем құрау заңдылықтарының өзгеруіне, мағыналық бұрмалануға, стильдік жүйесіздікке әкеледі.

Алдымен грамматикалық тұрғыдан нормадан ауытқу жиілігі жоғары екені байқалды. Мысалы, *«жатырған»*, *«жүріп жатырған»*, *«реттеліп жатырған»*, *«жазып жатырған»* сияқты қолданыстар жиі кездесті. Бұл қателердің барлығы көсемше тұлғаның дұрыс жалғанбауынан туындайды, өйткені қазақ тілінің грамматикасында көсемше жұрнағы әрдайым «жат» түбіріне жалғануға тиіс. Осыған ұқсас қате *«барудамыз»*, *«жүрісте»* сияқты жасанды изафеттік құрылымдарда да көрінеді. Жазба мәтіндерде анықтауыштың орнын бұзу, сан есім мен зат есім арасындағы тіркесім нормасын сақтамау сияқты қателер анықталды. *«Жүздеген мектептер»* тіркесіндегі көптік жалғауы грамматикалық норманы бұзса, *«денсаулық сақтау 2027 жылға дейінгі бағдарламасы»* құрылымында анықтауыштың логикалық орны бұзылып, ақпарат мазмұны бұрмаланды.

Талдау материалдары орфографиялық нормадан ауытқудың жүйелі түрде кездесетінін көрсетті. Мұндай қателердің бір бөлігі орфографиялық ережені дұрыс меңгермеуден туындаса, екінші бөлігі сөздерді қалыптасқан лексикалық бірліктер ретінде танымау нәтижесі болып отыр. Мысалы, *«ауыз-су»* емес, «ауыз су», *«бей-жай»* емес, «бейжай», *«желсөз»* емес, «жел сөз» сияқты нұсқалар жиі

ұшырасады. Бұл қателердің себебі — фразеологиялық бірліктерді тұтас жазу қағидасын өз бетінше жалпылау, тұрақсыз сөздерді тұрақты тіркес ретінде түсіну. Орфографиялық қателер норма-қағида бұзылуымен қатар, мағынаның бұрмалануына да әкеледі: «бей-жай» деп жазылғанда сөз құрамындағы морфемдік тұтастық бұзылып, семантикалық компонент бөлшектенеді.

Орфоэпиялық нормаларды сақтамау, әсіресе, ауызша дискурста жиі байқалды. Айту нормасын елемей сөздің табиғи үндік құрылымына әсер етеді: «балагезде» орнына «бала кезде», «атағонұс» орнына «ата қоныс» «хорғызы» орнына «хор қызы», «шоқұ» орнына «шоқы» сияқты үндестік заңдарын дұрыс сақтамау қолданыстары жиі тіркелді. Фонетикалық нормадан ауытқулар сөйлеудің табиғи ағынын бұзып, тілдің ұлттық болмысына тән дыбыстық заңдылықтарды әлсіретеді. Бұл фактілер қазақ тіліндегі ілгерінді және кейінді ықпал заңдылықтарының тілдік санада әлсіреп бара жатқанын көрсетеді. Әсіресе, хабар жүргізушілер мен журналистердің сөзінде бұл қателердің жиі қайталануы фонетикалық узустың өзгеріске ұшырай бастағанын дәлелдейді.

Зерттеу барысында мағыналық және семантикалық сәйкессіздіктер де көп кездесті. Оларға синонимдік қатарларды дұрыс таңдамау, сөз мағынасына сәйкес емес сөзді тіркеу, логикалық үйлесімсіздік жатады. Мысалы, «ақыл-есі кемтар» тіркесінде «кемтар» сөзі дене мүшесінің, қол-аяғының кемдігі бар жандарға қатысты айтылатыны ескерілмей, «кем» сөзінің орнына қолданылған; «әжімдерді нығайтады» тіркесінде дериваттың мағынасы бұрмаланып, стилистикалық абсурд байқалды; «бағалардың артуы» құрылымында сөйлем семантикасы орыс тілінің «рост цен» тіркесін калькалау нәтижесінде бұзылған. «Зіңгіттей қыз бала», «бойдақ қыз», «ит бағу» деген тіркестер де мағыналық жағынан қате тіркестер. Мысалы, «Айта кету керек, жеке тұлға ит бағу барысында белгілі бір ережені сақтауға тиіс», – деген сөйлемдегі тіркес қате қолданылған. Қазақта «мал бағу», «қой бағу», «жылқы бағу», «сиыр бағу» деп қолданылады. «Ал итті асырайды». Мысалы, «Күшік асырап ит еттім, ол балтырымды қанатты (Абай)». Мұндай орынсыз қолданыстар сөйлем мағынасына тікелей нұқсан келтіріп, мәтіннің логикалық тұтастығын әлсіретеді.

Тұрақты сөз тіркестерін бұзу қазіргі нормадан ауытқудың ең жиі және қауіпті түрлерінің бірі болып шықты. «Жүзіктің көзінен өткендей» орнына «жүзіктің тесігінен өткендей», «ит терісін басыма қаптады» орнына «ит терімді басыма қаптады» «атадан қалған мұра болсын» орнына «атадан мұраға болсын» сияқты мысалдар фраземаның ішкі мағына желісін өзгертіп, идиомалық тұтастықты бұзады. Аталған қателердің семантикалық табиғаты анық: фразеологизмдердің мағынасы тұтас күйінде қабылдануы тиіс, ал фразеологиялық компоненттерді өздігінен өзгерту идиоматикалық норманы толықтай бұзады. Бұл жағдай норманың тек грамматикалық немесе орфографиялық ғана емес, семантикалық және мәдени код ретінде де қарастырылуы қажет екенін дәлелдейді.

Калька аударма нормадан ауытқудың ең кең тараған түрі ретінде айқындалды. Орыс тіліндегі «взорвал сеть», «передается в частные руки», «потерпел поражение» сияқты тіркестерді тікелей аудару қазақ тілінде «желіні жарды», «жекенің қолына берілді», «жеңіліс тапты» түрінде қолданылуына әкелді. Калька аудармаға төмендегідей мысалдарды да келтіруге болады: «Отмай дәм» ~ «Ерекше дәм», «Тек жаңа піскен ет» ~ «Жаңа сойылған малдың еті» (Только свежее мясо) («Сауатты жарнама — сапалы қызмет» әлеуметтік жобасы аясында, Қарағанды қаласы). «Абайлаңыз, зұлым ит!» ~ «Абайлаңыз, қабаған ит!», «Ішуге арналған парфюмерия» ~ «Бөліп сатылатын парфюм», «Құрғақ жемістер» ~ «Кептірілген жеміс қағы» («Сауатты жарнама — сапалы қызмет» әлеуметтік жобасы аясында, Қарағанды қаласы) https://www.instagram.com/korneki_jobasy_krg?igsh=MWZmNGlZOHFzcExYg==.

Мұндай калькалар функционалдық стильді бұзып, қазақ тілінің байырғы тіркесім жүйесіне бөтен үлгілерді таңады. Бұл құбылыс, әсіресе, жаңалықтар тілінде, блогерлік дискурс пен интернет-коммуникацияда кең таралған. Оның негізгі себептері аудармадағы автоматизмнен, кәсіби редакторлық өңдеудің аздығынан және тілдік бақылау тетіктерінің әлсіреуінен болып отыр.

Бұқаралық ақпарат құралдарынан, әсіресе, газет бетіндегі мақала мәтіндерінен де грамматикалық, стильдік қателерді байқауға болады. «Жас Алаш» газетінің № 101 санында (18.12.2025 ж.) «Көз-жасымыз қашан құрғайды?!» деген тақырыпта жазылған мақаладағы «көз жасы» қос сөз емес, сөз тіркесі болғандықтан, дұрысы: «Көз жасымыз қашан құрғайды?»

«Төрт жұмысшы пойыз астына түсіп, қаза тапса да ұлттық компания оқиғаға сәл қарап отырған сияқты» («Жас Алаш» газеті, № 101, 16.12.2025).

Бұл жерде сөйлем мағынасына нұқсан келіп тұр, сөзді орнымен қолданбаудың салдарынан туған стильдік қате. Дұрысы: Төрт жұмысшы пойыз астына түсіп, қаза тапса да ұлттық компания оқиғаға немқұрайлы қарап отыр.

Қарақат Әбденге «сауыншы» деген ныспы алғаш рет осы кезде тағылған секілді («Жас Алаш» газеті, № 97, 09.12.2025).

Ныспы — адамның аты-жөні, есімі. Сөзді дұрыс қолданбаудан туған стильдік қате. Дұрысы: Қарақат Әбденге «сауыншы» деген ат алғаш рет осы кезде берілген секілді.

Пәтер жалға алу кезінде келісім — шарт болуы — студент үшін ең басты қорғаныс құралы («Айқын» газеті, № 101 13.09.2025).

Қазақ тілінің нормасында келісім-шарт дейтін қос сөз жоқ, ешқандай сөздікте де тіркелмеген. Бір ғана жеке затты атап тұрғандықтан, бұл сөз бірге жазылады.

Дұрысы: Пәтер жалға алу кезінде келісімшарт болуы — студент үшін ең басты қорғаныс құралы.

Зерттеу лингвопрагматикалық талдау арқылы нормадан ауытқулардың пайда болу себептерін анықтауға мүмкіндік берді. Біріншіден, БАҚ тілінде сапасыз аударма кәсіби норманы бұзып отыр; екіншіден, сөздік, анықтағыш, орфографиялық нұсқаулықтарды қолдану мәдениеті төмен; үшіншіден, сөйлеушілердің көптілді ортада өмір сүруі тілдік интерференцияны күшейтеді; төртіншіден, тіл нормасын сақтау көбінесе жеке сөйлеу тәжірибесіне тәуелді болып отыр. Тіл мәдениетін реттейтін институттанған механизмдер (редакция, корректор, тіл маманы, сауатты тексеру) әлсіреп барады.

Нәтижелерді талдау нормадан ауытқулардың кездейсоқ емес, жүйелі екенін көрсетті. Қателердің басым бөлігі бірдей үлгімен қайталанатын: «зат есім + етістік калькасы», «тұрақты тіркесті еркін тіркеске айналдыру», «орфоэпиядағы үндестік заңын бұзу» және «логикалық сабақтастықтың жоқтығы». Бұл үлгілер нормадан ауытқу үдерістерінің табиғатын түсіндіруге мүмкіндік береді. Норма бұзылуының нақты модельдері қалыптасып, олар тілдік қолданысқа тез сіңіп барады. Бұл жағдай тілдік норманы сақтау мәселесінің стратегиялық маңызын айғақтайды.

Прагматикалық нәтиже ретінде нормадан ауытқудың қоғамдық тілдік санаға әсері айқындалды. Қате қолданыс үлгілері көп қайталанған сайын, олар узустық деңгейге көтеріліп, дұрыс норма ретінде қабылдану қаупі пайда болады. Бұл — тіл мәдениетінде «жалған нормалардың» қалыптасуы деген құбылыс. Сондықтан нормадан ауытқуларды тек белгілеп қана қоймай, дұрыс үлгілерді насихаттау, лингвистикалық білім беру және сөз мәдениетін дамытатын материалдар дайындау қажеттілігі анықталды.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері қазіргі қазақ тіліндегі нормадан ауытқу құбылыстарының жүйелі түрде көрініс тауып отырғанын көрсетті. Бұқаралық ақпарат құралдары, әлеуметтік желілер және интернет-коммуникацияның тілдік материалдарын талдау қазақ тілінің әдеби нормасын сақтауда кемшіліктердің бар екенін дәлелдейді. Ауытқулардың басым бөлігі аударма негізіндегі сәйкессіздіктерден, сөйлеу мәдениетінің төмендеуінен, тілдік ресурстарды (сөздік, анықтағыш, орфографиялық нұсқаулық) пайдаланбаудан туындайды.

Зерттеу барысында грамматикалық, орфографиялық, орфоэпиялық, мағыналық қателер, аудармаға негізделген калька тіркестер және тұрақты сөз тіркестерін бұзу фактілері айқындалды. Бұл қателердің қайталануы тілдік нормадан ауытқудың кездейсоқ емес, белгілі үлгі бойынша жүйелі түрде жүзеге асып отырғанын көрсетеді. Қате қолданыстардың белгілі бір құрылымдық модельдері қалыптасып, олар қоғамда жиі қайталанған сайын узустық қолданысқа айналып барады. Осы модельдерді нақтылай келе, нормадан ауытқудың негізгі құрылымдық үлгілері төмендегідей жіктелді:

1. калькалық синтаксистік модель — орыс тілінің құрылымын тікелей көшіру («жеңіліс тапты», «желіні жарды»);
2. аналитикалық етістік гипергенерализациясы — көмекші етістіктерді орынсыз қолдану («жазып жатырған», «келіп отырмын»);
3. фразеологизмді еркін тіркеске айналдыру моделі («жүзіктің тесігінен өткендей»);
4. орфографиялық біріктіру/ажырату қателері «ауызсу», «бей-жай»;
5. семантикалық сәйкессіздік моделі («әжімді нығайтады», «бойдақ қыз»);
6. Бұл модельдер нормадан ауытқудың жүйелі сипатын көрсетеді. Мұндай үрдіс тілдік норманың әлсіреуіне, әдеби тілдің құрылымдық тұтастығы мен мағыналық айқындығына нұқсан келтіреді.

Ғылыми талдау нормадан ауытқулардың бірнеше негізгі себебін анықтады: орыс тілінің синтаксистік құрылымын тікелей көшіру, калька аударманы жиі пайдалану, фразеологиялық норманы білмеу, фонетикалық заңдылықтарды елемей, сөйлеу тәжірибесінің прагматикалық факторларына көңіл бөлмеу. Соның ішінде аударма тіліндегі «жеңіліс тапты», «желіні жарды», «жекенің қолына берілді» сияқты калька тіркестер қазіргі медиадискурста кең тарағаны анықталды. Мұндай қолданыстар қазақ тілінің ішкі тіркесім нормасына қайшы келіп, семантикалық тұтастыққа қауіп төндіреді.

Тілдік норманы қалыптастыру мен сақтау мәселесін шешу үшін бірнеше бағыт ұсынылады. Біріншіден, БАҚ тілінде редакторлық бақылауды күшейту, журналистер мен мәтін өңдеушілерге тіл мәдениетін насихаттайтын практикалық құралдар ұсыну қажет. Екіншіден, тіл мамандары тарапынан қате қолданыстар каталогын жүйелі түрде жаңартып, дұрыс нұсқасын көпшілікке қолжетімді ету маңызды. Үшіншіден, көптілді ақпараттық ортада тіл тазалығы мәселесіне ерекше көңіл бөлу қажет. Себебі көптілділік жағдайында тілдік интерференция күшейіп, бір тілдің синтаксистік және семантикалық модельдері екінші тілге тікелей көшіріледі. Бұл калька аудармалардың, құрылымдық ауытқулардың және мағыналық сәйкессіздіктердің көбеюіне алып келеді. Ал біртүрлі ортада мұндай сыртқы әсерлер шектеулі болғандықтан, нормадан ауытқу деңгейі салыстырмалы түрде төмен болады. Сондықтан тіл тазалығын насихаттау ең алдымен көптілді ортада анағұрлым тиімді жүзеге асады. Қорыта айтқанда, тілдік норма — тек грамматика мен емле мәселесі емес, ол — тіл мәдениеті, ұлттық таным және коммуникациялық әдеп. Нормадан ауытқулардың алдын алу тілдің қоғамдық қызметіне, ақпарат сапасына және ұлттық мәдени кодтың сақталуына тікелей ықпал етеді. Сондықтан тілдік норманы сақтау мен насихаттау қазіргі қазақ қоғамы үшін стратегиялық маңызы бар мәселе болып қала береді.

Авторлардың қосқан үлесі

3.3. Ордабаева — Тұжырымдаманы әзірледі, зерттеу әдіснамасын анықтады. Деректерді жинап, өңдеп, деректерге статистикалық талдау жасады. Бағдарламалық қамтамасыз ету сатысында бағдарлама жазып, алгоритмдер ұсынды. Мақаланың бастапқы нұсқасын дайындады. Мақаланы редакциялап, жетілдірді. Зерттеу барысындағы талдау материалдарын дайындады. Зерттеу нәтижелерінің дұрыстығын тексерді. Мақаланың мазмұнын ғылыми тұрғыдан редакциялады.

Ш. Мажитаева — Жобаны басқару сатысында әкімшілік қолдау көрсетті. Зерттеу әдіснамасын жетілдіріп, зерттеу нысандарын ұсынды. Мақалаға жетекшілік етті. Мақаланың жазылуын және нәтижелердің дұрыстағын тексерді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер / А. Байтұрсынов. — Алматы: Атамұра, 2003. — 208 б.
- 2 Балақаев М. Қазақ тілінің мәдениеті: оқулық / М. Балақаев, М. Серғалиев. — Алматы: «Зият-Пресс», 2004. — 140 б.
- 3 Сыздық Р. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары / Р. Сыздық. — Алматы: Ғылым, 2001. — 192 б.
- 4 Уәлиев Н. Фразеология және тілдік норма / Н. Уәлиев. — Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1998. — 128 б.
- 5 Құрманбайұлы Ш. БАҚ және сөз мәдениеті / Ш. Құрманбайұлы. — Алматы: Сардар, 2020. — 113 б.
- 6 Косериу Е. Новое в лингвистике [Текст] / Е. Косериу; ред. В.А. Звегинцев. — М.: — Изд-во иностр. лит., 1963. — 569 с.
- 7 Ожегов С.И. Очередные вопросы культуры речи / С.И. Ожегов // Лексикология. Лексикография. Культура речи. — М., 1974. — С. 259–260.
- 8 Балақаев М.Б. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары / М.Б. Балақаев. — Алматы: Ғылым, 1984. — 184 б.
- 9 Сыздықова Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы): Көп томдық шығармалар жинағы / Р.Сыздықова. — Алматы: Ел-шежіре, 2014. — 292 б.
- 10 Сыздықова Р. Жазушы және сөз мәдениеті / Р. Сыздықова. — Алматы: Ғылым, 1983. — 152 б.
- 11 Ұйықбаев И.Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі сөз варианттылық проблемасы / И.Қ. Ұйықбаев. — Алматы: Ғылым, 1976. — 141 б.
- 12 Қалиев Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы / Ғ. Қалиев, Ә. Болғанбаев. — Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. — 258 б.
- 13 Бизақов С. Тілдік норма және варианттылық / С. Бизақов. — Алматы, 1997. — 320 б.

- 14 Салкынбай А.Б. Қазіргі қолданыстағы тілдік үрдістер: норма мен узустық ерекшеліктер / А.Б. Салкынбай, Ж.А. Сәрсенбай // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. — 2023. — Т. 189, № 1. — Б. 90–101. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v189.i1.ph10>
- 15 Сөзгүзер (қате қолданыстар сөздігі) / Құраст.: Ш. Құрманбайұлы, Ж. Жақыпов, Т. Еркекова, О. Жұбаева, Б. Сүйерқұл, Н. Қожабек, А. Әлменбет. — Астана: Zerde Publishing, 2022. — 406 б.
- 16 Schrott A. Linguistic Norm in Linguistic Pragmatics / A. Schrott; In F. Lebsanft, F. Tacke (Ed.) // Manual of Standardization in the Romance Languages (pp. 165-182). Berlin, Boston: De Gruyter. — 2020. <https://doi.org/10.1515/9783110458084-006>
- 17 Курманбекова З.Р. Әлеуметтік желі тілінің лингвистикалық сипаты / З.Р. Курманбекова // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. — 2024. — № 1(146). — Б. 98–109.
- 18 Қахарманова А.З. Қазақстандағы әлеуметтік желі коммуникациясы: лингвистикалық аспект / А.З. Қахарманова, Ж.И. Исаева, Б.Т. Тасплатов // Ясауи университетінің хабаршысы. — 2025. — № 1(135). — Б. 198–212. <https://doi.org/10.47526/2025-1/2664-0686.156>
- 19 Crystal D. Internet Linguistics: A Student Guide / D. Crystal. — London-N.Y.: Routledge Taylor & Francis Group, 2011. — 191p.
- 20 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. — Алматы: Дайк-Пресс, 2008. — 968 б.
- 21 Орфографиялық сөздік / құраст.: Н. Уәлиұлы, А. Фазылжанова, К. Күдерінова, Ғ. Әнес. — Алматы: Тіл білімі институты, 2007. — 480 б.
- 22 Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік / І. Кеңесбаев. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. — 800 б.
- 23 Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы) / Р. Сыздық. — Астана: Елорда, 2000. — 532 б.
- 24 Мырзабектен С. Қазақ тілінің айтылым сөздігі / С. Мырзабектен. — Алматы: Сөздік-Словарь, 2001. — 320 б.
- 25 Ерболқызы А. Қазақтың тұнық тілі — калькаға, түзу емлесі — қойыртыпқа айналды [Электрондық ресурс] / А.Ерболқызы // «Жас Алаш» газеті. — 2024. — 03 қыркүйек. — Қол жеткізу режимі: <https://zhasalash.kz/news/kazaktin-tunik-tl-kalkaga-tuzu-emles-koyirtpakka-aynaldi-19e991/>
- 26 Салкынбай А. Лингвистикалық түсіндірме сөздік / А. Салкынбай, Е. Абақан. — Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. — 304 б.

3.3. Ордабаева, Ш. Мажитаева

Система языковых норм и проявление ненормативного языкового употребления

В статье рассматриваются особенности функционирования современного казахского языка в цифровом и медиакоммуникационном пространстве, анализируются уровни сохранения языковых норм и основные типы отклонений. Языковая норма — основной показатель языковой культуры. При ее несоблюдении нарушается структура языка. На современном этапе процессы глобализации и стремительное развитие цифровой коммуникации оказывают непосредственное влияние на внутреннюю структуру языковых систем, в том числе на систему языковых норм. Особенно в современных условиях использования казахского языка границы между нормативным литературным языком и его публичным использованием в виртуальной среде становятся все более размытыми, что приводит к усложнению языковых ситуаций. Актуальность исследования объясняется тем, что в современном информационном обществе проблема кодификации языковой нормы приобретает особое значение. Отклонение от языковой нормы — это не просто грамматическая ошибка, а важный фактор, влияющий на функциональное развитие языка и качество общения. Ненормативное употребление влияет на общественное языковое сознание, формирует ложные нормы и снижает культуру речи. В этом смысле исследование отличается тем, что на конкретных примерах демонстрирует отклонения от нормы в казахском языке и содержит выраженное мнение, направленное на их правильное использование. В качестве исследовательского материала использованы тексты средств массовой информации, стенограммы теле- и радиопередач, интернет-публикации, а также лингвистические словари, фиксирующие ошибочные употребления. В ходе анализа систематизированы грамматические, орфографические, орфоэпические, семантические ошибки, кальки русских выражений и нарушения устойчивых словосочетаний. Методология исследования подразумевает сравнительный анализ, лингвистическую интерпретацию, дискурсивный анализ и контекстуальное описание. Собранные данные были всесторонне проанализированы с теоретической точки зрения. Полученные результаты показывают, что большинство отклонений связано с неточной практикой перевода, снижением речевой культуры, игнорированием фонетических закономерностей и недостаточным использованием нормативных источников. Анализ результатов показал, что в процессах отклонения от нормы большая часть ошибок повторяется по одной и той же схеме. В статье подчеркивается значимость соблюдения языковых норм для обеспечения ясности коммуникации и сохранения культурной идентичности казахского языка. Практическая ценность исследования заключается в возможности применения его результатов журналистами, редакторами, преподавателями и всеми, кто стремится к грамотному казахскому письму и ре-

чи, для решения проблемы формирования и соблюдения языковой нормы. В заключении подчеркивается, что соблюдение языковых норм является ключевым условием формирования речевой культуры. Исследование может способствовать формированию языковой культуры, совершенствованию образовательного процесса, повышению медиаграмотности и качества перевода и обеспечивает сохранение чистоты и культуры языка.

Ключевые слова: языковая норма, литературная норма, речевые ошибки, калька, речевая культура, языковое сознание.

Z.Z. Ordabayeva, Sh. Mazhitayeva

Language Norm System and Manifestations of Non-Normative Usage

This article examines the specific features of contemporary Kazakh language use within the modern digital and media communication space, focusing on the preservation of linguistic norms and the most common types of deviations. Linguistic norm is the main indicator of linguistic culture. When it is not observed, the structure of the language is disrupted. At the present stage, globalization processes and the rapid development of digital communication directly influence the internal structure of language systems, including the system of linguistic norms. Particularly in the modern context of the Kazakh language, the boundaries between the standardized literary language in virtual environment and public usage are becoming increasingly blurred, leading to a complication of linguistic situations. The relevance of the research is explained by the fact that in the modern information society, the problem of codifying linguistic norms acquires particular significance. Deviation from the linguistic norm is not just a grammatical error; it is an important factor affecting the functional development of the language and the quality of communication. Non-normative usage influences public linguistic consciousness, forms false norms, and reduces speech culture. In this sense, this study is distinguished by the fact that it demonstrates deviations from the norm in the Kazakh language through specific examples and presents a clear opinion aimed at their correct usage. The study is based on materials from mass media texts, transcripts of television and radio broadcasts, internet publications, and dictionaries documenting erroneous usage. The analysis identifies grammatical, orthographic, phonetic, semantic errors, translation-based calques, and violations of stable phraseological units. The research employs comparative analysis, linguistic interpretation, discourse analysis, and contextual evaluation. The collected data were comprehensively analyzed from a theoretical perspective. The findings demonstrate that most deviations from linguistic norms are caused by inaccurate translation practices, the decline of speech culture, neglect of phonetic principles, and insufficient use of normative reference sources. Analysis of the results showed that in the processes of deviation from the norm, the majority of errors are repeated according to the same pattern. The article highlights the importance of language normativity for maintaining communicative clarity and safeguarding the cultural integrity of the Kazakh language. From a practical perspective, the results may be useful for journalists, editors, language teachers, and anyone seeking to improve their written and spoken Kazakh. The study concludes that preserving linguistic norms is essential for maintaining speech culture and ensuring high-quality communication in the Kazakh language. The research can contribute to the formation of linguistic culture, improvement of the educational process, enhancement of media literacy and translation quality, and ensure the preservation of the purity and culture of the language.

Keywords: linguistic norm, literary norm, speech errors, calque, culture of speech, linguistic consciousness.

References

- 1 Baitursynov, A. (2003). *Adebiyat tanytqysh. Zertteu men olender* [Literary critic. Research and poems]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 2 Balakaev, M., & Sergaliev, M. (2004). *Qazaq tilinin madenieti: oqulyq* [Culture of the Kazakh language: textbook]. Almaty: «Ziyat-Press» [in Kazakh].
- 3 Syzdyk, R. (2001). *Qazaq adebi tili zhane onyn normalary* [The Kazakh literary language and its norms]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 4 Ualiev, N. (1998). *Frazeologiya zhane tildik norma* [Phraseology and linguistic norm]. Almaty: Respublikalyq baspa kabineti [in Kazakh].
- 5 Kurmanbaiuly, Sh. (2020). *BAQ zhane soz madenieti* [Culture of Mass media and words]. Almaty: Sardar [in Kazakh].
- 6 Koseriu, E. (1963). *Novoe v lingvistike* [New in linguistics] [Text]. V.A. Zvegintsev (Ed.). Moscow: Izdatelstvo Inostrannaia literatura [in Russian].
- 7 Ozhegov, C.I. (1974). *Ochepednye voprosy kultury rechi* [Repeated questions of the culture of speech]. *Leksikologiya. Leksikografiya. Kultura rechi — Lexicology. Lexicography. Culture of speech* (pp. 259–260). Moscow [in Russian].

- 8 Balakaev, M.B. (1984). *Qazaq adebi tili zhane onyn normalary* [The Kazakh literary language and its norms]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 9 Syzdykova, R. (2014). *Tildik norma zhane onyn qalyptanuy (kodifikatsiiasy): Kop tomdyq shygarmalar zhinagy* [The Language norm and its formation (codification): a collection of multi-volume works]. Almaty: El-shezhire [in Kazakh].
- 10 Syzdykova, R. (1983). *Zhazushy zhane soz madenieti* [Writer and culture of speech]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 11 Uiykbayev, I.K. (1976). *Qazirgi qazaq tilindegi soz varianttyyq problemasy* [The problem of word variation in the modern Kazakh language]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 12 Kaliev, G., & Bolganbayev, A. (2006). *Qazirgi qazaq tilinin leksikologiiasy men frazeologiiasy* [Lexicology and phraseology of the modern Kazakh language]. Almaty: Sozdik-Slovar [in Kazakh].
- 13 Bizakov, S. (1997). *Tildik norma zhane varianttylyq* [Linguistic norm and variability]. Almaty [in Kazakh].
- 14 Salkynbay, A.B., & Sarsenbay, Zh.A. (2023). Qazirgi qoldanystagy tildik urdister: norma men uzastyq erekshelekter [Modern language trends: norm and usage features]. *Qazaq Ultyq Universitetinin Khabarshysy. Filologiya seriiasy — Journal «Eurasian Journal of Philology: Science and Education», 189(1)*, 90–101. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v189.i1.ph10>
- 15 Kurmanbaiuly, Sh., Zhakypov, Zh., Ermekova, T., Zhubaeva, O., Suierkul, B., Kozhabek, N., & Almenbet, A. (Comp.). (2022). *Soztuzer (Qate qoldanystar sozdigi)* [Dictionary (Dictionary of incorrect uses)]. Astana: Zerde Publishing [in Kazakh].
- 16 Schrott, A. (2020). Linguistic Norm in Linguistic Pragmatics. In F. Lebsanft, F. Tacke (Ed.). *Manual of Standardization in the Romance Languages* (pp. 165–182). Berlin, Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110458084-006>
- 17 Kurmanbekova, Z.R. (2024). Aleumettik zheli tilinin lingvostilistikalyq sipaty [Linguistic nature of language on social network]. *L.N. Gumilev atyndagy Yeuraziya Ultyq Universitetinin Khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 1(146), 98–109 [in Kazakh].
- 18 Kakharmanova, A.Z., Isaeva, Zh.I., & Taspolatov, B.T. (2025). Qazaqstandagy aleumettik zheli kommunikatsiiasy: lingvostilistikalyq aspekt [Communication of social networks in Kazakhstan: a linguistic aspect]. *Yasaui universitetinin khabarshysy — Bulletin of the University of Yasaui*, 1(135), 198–212. <https://doi.org/10.47526/2025-1/2664-0686.156> [in Kazakh].
- 19 Crystal, D. (2011). *Internet Linguistics: A Student Guide*. London-N.Y.: Routledge Taylor & Francis Group, 191 p.
- 20 Zhanuzakov, T. (Ed.). (2008). *Qazaq tilinin tusindirme sozdigi* [Explanatory Dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Daik-Press [in Kazakh].
- 21 Ualiuly, N., Fazylyzhanova, A., Kuderinova K., & Anes, A. (Comp.). (2007). *Orfografiyalyq sozdik* [Spelling dictionary]. Almaty: Til bilimi instituty [in Kazakh].
- 22 Kenesbayev, I. (2007). *Frazeologiyalyq sozdik* [Phraseological dictionary]. Almaty: «Arys» baspasy [in Kazakh].
- 23 Syzdyq, R. (2000). *Qazaq tilinin anyqtagyshy (emle, tynys belgileri, soz sazy)* [Determinant of the Kazakh language (spelling, punctuation, word music)]. Astana: Elorda [in Kazakh].
- 24 Myrzabekten, S. (2001). *Qazaq tilinin aitylym sozdigi* [Dictionary of pronunciation of the Kazakh language]. Almaty: Sozdik-Slovar [in Kazakh].
- 25 Yerbolkyzy, A. (2024). Qazaqtyn tunyq tili — kalkaga, tyzu emlesi — qoiyrtpaqqa ainaldy [The pure Kazakh language turned into tracing paper, and the correct spelling became slang]. *«Zhas Alash» gazeti — Newspaper «Zhas Alash», September 3*. Retrieved from <https://zhasalash.kz/news/kazaktin-tunik-tl-kalkaga-tuzu-emles-koyirtpakka-aynaldi-19e991/> [in Kazakh].
- 26 Salkynbai, A., & Abakan Ye. (1998). *Lingvistikalq tusindirme sozdik* [Linguistic Explanatory Dictionary]. Almaty: Sozdik-Slovar [in Kazakh].

Information about the authors

Ordabayeva, Zagira Zekenovna (corresponding author) — Master of Pedagogical Sciences, Doctoral student of the Department of Kazakh Linguistics, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: ordabaeva.doc@gmail.com; ORCID: <http://orcid.org/0009-0007-6036-3718>

Mazhitayeva, Shara — Doctor of Philological Sciences, Professor of the Department of Kazakh Linguistics, Faculty of Philology, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: s_mazhit@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0557-5423>